

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ
ТАРЖИМОНЛИК ФАКУЛЬТЕТИ
ИНГЛИЗ ТИЛИ ТАРЖИМА НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ
КАФЕДРАСИНИНГ**

**“ТАРЖИМАШУНОСЛИКНИНГ ДОЛЗАРБ
МАСАЛАЛАРИ: ТАРЖИМА НАЗАРИЯСИ ВА
АМАЛИЁТИ, ТАРЖИМА ТАРИХИ,
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ ВА ТУРИЗМ
СОҲАЛАРИНИНГ УЗВИЙ БОҒЛИҚЛИГИ”
мавзусидаги**

**Республика илмий-амалий анжуман материаллари
ТЎПЛАМИ
(12 ноябрь 2019 йил)**

ТОШКЕНТ-2019

A. M. Аскарлов	<i>Саъдуддин тафтазонийнинг араб тили балогати ва тилиунослиги ривожига қўшган ҳиссаси</i>	148
O. Bayjanova	<i>Facts on the history of translation</i>	153
N. R. Khankulova	<i>Peculiarities of arabic borrowing words in translation (from english into uzbek</i>	155
Э. Н. Таифова	<i>Сравнительный анализ и лингводидактические проблемы пословиц и поговорок о дружбе в английском, русском и узбекском языках.</i>	158
Н.М. Сулейманова	<i>Нутқий жараён ва унинг ташиқил этилиши ҳақида</i>	161
S. Yusupov	<i>Sharq mumtoz adabiyoti va g'arb zamonaviy adabiyotida insonning botiniy olamini o'rganishdagi bog'liqliklar</i>	164
G. Nazarova S. Sattarova	<i>Integration of language, translation and culture</i>	167
И. М. Тухтасинов Ф. М. Лутфиллаева	<i>Япон тили лексик бирликларининг таржимада ифодаланиши</i>	170
A. Lutfullayeva A. Rakhmonova	<i>Cultural features of gender speech in english and uzbek language</i>	174
A.A.Xudayberdiyeva	<i>Lingvomadaniyatning tilshunoslikdagi ahamiyati</i>	177
N. Shodiyeva A. Rakhmonova	<i>Some issues of interpreting and translating english proverbs into uzbek language</i>	180
Н.Р. Исматуллаева	<i>Ўзбек ва хитой тилларидаги кийим-кечак номлари семантик майдонида лакунарликнинг ифодаси</i>	183
М. Я. Бахтияров	<i>Борлиқни категориялашда деривацион жараёнларнинг ўрни ва аҳамияти</i>	186
D. B. Madumarova	<i>Yaponiya konstitutsiyasi va unda uchraydigan</i>	189

4. Асомиддинова М. Кийим-кечак номлари (монография). – Тошкент: “Фан” нашриёти, 1981.
5. Ўзбек тилининг изохли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008.

БОРЛИҚНИ КАТЕГОРИЯЛАШДА ДЕРИВАЦИОН ЖАРАЁНЛАРНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Бахтияров Мухторжон Яекубович

ЎзДЖТУ, Инглиз тили таржима назарияси ва амалиёти ўқитувчиси

Когнитив тилшуносликнинг пайдо бўлиши ва шаклланишининг биринчи давридаёқ инсонлар миясидаги репрезентациянинг турли хил усуллари ва билим структурасини аниқлашга тегишли тадқиқотлар ҳаётга тадбиқ этилди. Ушбу усуллар ёки “билим форматлари”нинг орасида муҳим ролни пропозиционал структураларга ажратиш ўйнайди. Дж. Лакоффнинг таъкидлашича, “бизнинг билимимиз структурасининг катта қисми пропозиционал моделлар шаклига эга ва уларнинг муҳим томони шундан иборатки, улар элементларни ажратиб чиқади, уларнинг тавсифини беради ва улар орасидаги алоқага ишора беради” [Лакофф 2004:31].

Биз ҳам ўз ишимизда пропозициянинг муҳим рол ўйнашини таъкидлаганмиз ва бу нафақат ташқи баён этишнинг шаклланишида, балки ҳосила сўзларнинг ясалишида ва уларнинг пайдо бўлишида биз айнан ҳар хил категориялар орасидаги алоқани аниқлашга урғу берганмиз бу нарса, бизнинг фикримизча, сўз пайдо бўлиш маъносининг асосий мазмунини белгилаб беради. Бу каби алоқа ҳосила сўзнинг ономасиологик ясалиш даврида объективлаштириш кучига эга бўлади, бунда ономасиологик предикат танланади, ономасиологик базисга танланган белгини боғлаган ва якуний структура “учламчи” структура каби қабул қилинган. Бошланғич пропозициянинг базисида ономасиологик структура ясалишининг ўзиёқ ҳар хил категорияларнинг ўзаро муносабатини тан олишни ва семантикада дериватнинг боғлиқлик алоқасини акс эттиришни англатарди. Анъанавий сўз пайдо бўлишида бу каби дериватнинг пайдо бўлиши деривация акти деб қабул қилинган, чунки ташқи томондан мотивациялашган бирлик ўзининг мотивлаштирган бирликнинг категориал маъноси билан ажралиб турган ва “аралаштирилган”дек туюлган [Никитевич 1985:78].

Мисол учун *оталарча* типдаги сифатга нисбатан ўзбек тили структурасининг муносабатини келтирамиз. Унда флексия ёрдамида категориал маъно белгиси билан ономасиологик базис фиксация қилинади, сифатдошнинг базавий маъноси сифатида, ва *–лар*, ҳамда *–ча* суффикслар ёрдамида иккита предикат (*отага* “тегишли бўлмоқ” ва *отага* “тегишли сифат бўлмоқ”) воқеланади, ўзакдош ясалган сўзнинг мотивацион қисми ёрдамида ясаладиган морфема яъни, атрибут ўзи ажраб чикувчи ўша объектга ишора қилади. Ушбу атрибут орқасида турувчи билим структурасини *ота* каби объектга фиксация қилиш мумкин, бир томондан, унинг шахси доирасига кирувчи ва унга тегишли бўлган нарсаларга, бошқа томондан кейинчалик ушбу атрибутни яна бир белги

ёрдамида аниқлаш (унинг эгалигига кирувчи, белгили чизиқ билан “унга тегишли бўлган” в.х.к деб айтиш мумкин).

Бундан фарқли ўлароқ, янада соддароқ ҳолда морфема туридаги сифатдошлар одатда атрибутларни контекстда фиксация қилади: уларда учта категориал маъно ўзаро муносабатда бўлади - битта предметли (унинг изи бўлиб икки қисмдан иборат бўлган морфем ўзаги), – битта предикат – феълли (предикат рефлексии -н суффиксидир), ва битта белгили, адъективли (ушбу категориал маънони ташувчиси -бу фикция) маъноли муносабатлардир. Морфема сифатининг реал лексик маъносида объектга (морфемага) ишора бор, унга тегишли бўлган белги мавхумлашган(абстрактлашган). Ишимизнинг ушбу қисмида биз деривация жараёнларининг моҳиятини тушунтирамиз ва дунёнинг категоризациясида роль ўйнаётган жараёнларнинг табиатини ёритиб берамиз, шунингдек ясама сўз, ўзакдошлик доирасида кузатилаётган категорияларнинг ўзаро муносабатини, алоқасини кўрсатиб беришни режа қилганмиз. Шунингдек кўриниб турибдики, бу каби таҳлил тилнинг вазифалари намоён бўлишида композицион семантиканинг ўрганилишига йўл очиб беради, яъни тилнинг ишлатилиш тамойилларини тушуниш учун ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Чунки тилдан фойдаланишнинг ўзи, нутқнинг моҳиятини очиб берувчи ва унинг синтагматик жиҳатдан мавжуд комбинаторик белгиларнинг табиатини тушунишга олиб борувчи билим деб қаралиши мумкин.

Деривацион таҳлил ясама сўзларни когнитив нуқтаи назардан янада аниқроқ ўрганишнинг ўзига ҳос хусусиятларини кўрсатади, шундай бўлса ҳам ушбу таҳлил бу ерда таъкидлаб ўтилган ҳодисанинг когнитив изоҳига қаратилган ва унинг маъносини алоҳида структураларини узатишда ва фиксациясидаги ролини тушунтиришга қаратилган. Инсоннинг билиш жараёнида унинг мавқеини белгилашга ҳам ҳаракат йўналтирилган бўлади. Алоқалар тизимини ўрганиб чиққанда номлаш назариясини сўз ясалиши билан бирга бирлаштирувчи ва тил тизимида алоҳида ономасиологик категорияларни ташкил топиши билан белгиланади. Аффиксал деривация ҳолларида, янги маънони аффикс билан боғласа бўлади, аффиксни кўшиш бўйича операция, яъни янги маънонинг бошланғич бирлигига кўшимча кўшишга тенг деб ҳисобласа бўлади. Бироқ бу изоҳ ҳам ўз мақсадига ҳар доим ҳам етавермайди, ёки тадқиқотчи олдида янги ва янги саволларни келтириб чиқаради. Мисол учун суффикснинг ўз лексик маъноси борлиги ҳақида. Яна қайта сифатларни кўриб чиқамиз ва *винобон*, *морфем*, *ўрмон* каби сўзларнинг суффиксиал семантикасини кўриб чиқамиз. *Вино сиркаси* “ачиган шаробдан олинган” деган маънони беради. *Вино омбори* эса “шароб сақланадиган жой”, “*морфем*” сифатда эса фақат бу маъноларнинг биринчиси ривожланади, “*ўрмон*” сифатда эса фақат иккинчиси. Суффиксни фақатгина абстракт маъносини номланган сўз маъносининг объектига муносабатни билдира олади деб айтсак, биз юқорида айтилган сўзларни “формал” сўз бирикма маъносини тасвирлашимиз мумкин, ва албатта, яқунда бу белгилар комбинаторикаси билан боғланган.

Ушбу муаммонинг аниқ ечими когнитологларнинг иккинчи авлодлари ишларида берилган, улар инсон тушунчасида ментал макон билан ишлайдиган ва ушбу маконни тилнинг пайдо бўлишидаги концептуал интеграция ҳақидаги

фикрларни илгари суришган[Ирисханова 2004;2013]. Ушбу фикрларнинг ўзагини ва маконларини бир-бирига қўшиш (blending) жараёнини кўриб чиқиб, муаллиф буни «бирламчи макон концептларининг табиати ва уларнинг структураси ҳозирча шартли характерга эга» деб тўғри таъкидлаган.

Ҳар бир тўлиқ маъноли сўзнинг ўз референция доираси бор, айтиш мумкинки, ясама референциал доира сўзда ўзакдош сўздан қисман олинган доирани ифодалайди: мотивацияланган ва мотивлашган бирликларнинг референция доираси ўзаро кесишади. Ушбу ўзаро кесишувларнинг кўринишлари турлича бўлиши мумкин [Кубрякова 1978:58].

Бугунги кунда биз ушбу тушунчаларни аниқлаштириш учун, айтишимиз мумкинки, назмий маконларнинг аналоглари инсоннинг миёсида уларни фикрловчи репрезентация сифатида намоён бўлади, ҳамма белгилар билан операциялар ҳам ушбу ментал маконда содир бўлади ва фикрнинг ўзи ҳам белгилари тизимлар билан ҳаракат дея баҳоланади. Уларнинг энг муҳими тил шартли белгиларнинг тизимидир. Ҳамма операциялар қандай бўлишидан қатъий назар, миёнинг нейрон субстанцияларида ифодаланган маълум тушунча структураларини жадаллашуви билан боғлиқдир ва катта эҳтимол билан ўзи орқали қандайдир унинг «асаб қафасчалари» билан ўзаро алоқа турини намоён қилади. Фаннинг умуман ҳозирги кундаги тараққиёти жараёнида ва шунингдек нейрофонда биз бор йўғи фараз сифатида келтиришимиз мумкин, “инсон бош миёси қандай тузилган” деган муаммо каби, лекин бу тушунча ҳақидаги баъзи фактлар ҳам тўғри бўлиши мумкин.

Хулоса сифатида айтидиган бўлсак, деривация жараёнида содир бўлаётган маъно интеграцияси доимо билиш, англаш жараёнларини қийинлаштирувчи турли хил табиатга эга бўлган категориал маъноларининг ўзаро муносабатида намоён бўлади. Айниқса, нарсалар, белгилар ва жараёнлар нафақат алоҳида – алоҳида таҳлил қилинишида, балки, аксинча, уларнинг бир-бири билан ўзаро яқин алоқадорлик муносабатида тушунилади. Қисқача қилиб айтганда, деривация ҳамма нарса боғлиқ бўлган ва ўзаро мувозанатда бўлган дунёни “борлигича” акс эттириш учун хизмат қилади.

Фойдалангилган адабиётлар.

1. Никитевич В.М. Переход, конверсия, транспозиция // Русское- языкознание. Алма-Ата, 1971. - вып. 1.
2. LAKOFF, George and JOHNSON, Mark. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press.
3. Кубрякова Е.С. Части речи в ономаσιологическом освещении.1. М., 1878.
4. Ирисханова О.К. О лингвокреативной деятельности человека: отглагольные имена: Монография. – М.: ВТИИ, 2004. – 14,6 п.л.

YAPONIYA KONSTITUTSIYASI VA UNDA UCHRAYDIGAN SO‘Z VA ATAMALARNING SEMANTIK TAHLILI

Madumarova Dilnora Baxodir qizi

(O‘zDJTU, Lingvistika yo‘nalishi 1-bosqich magistranti)

Annotatsiya : Yaponiyaning amaldagi Konstitutsiyasi Ikkinchi jahon urushidan so‘ng qabul qilingan, asosan g‘olib davlat AQSH yuristlari tomonidan yapon